

LIEFDADIGHEID

Na de val van het Napoleontische rijk doet een nieuw tijdperk dat zich vooral kenmerkt door de opmars van de techniek, zijn intrede. De industrie, welke zich in de grote steden vestigt, biedt volop werk. Zij oefent in ons land grote zuigkracht uit op het platteland, waar in de twintiger en dertiger jaren van de vorige eeuw enkele misoogsten het leven bemoeilijken. Een toenemende trek naar de grote steden komt op gang. Daar is immers werk voor iedereen. Arbeid mag er dan voor velen zijn, aan woningen ontbreekt het. Geen nood. De huizenspeculanten werpen zich op de woningbouw en stampen onderkomens bij duizenden uit de grond. Binnenterreinen worden volgebouwd en alles wat maar enigszins beschutting tegen het weer biedt, wordt voor een goede prijs verhuurd. En de arbeiders? Zij weten niet beter dan dat het er bij hoort. Zij berusten. Tot genoegen van de huiseigenaren die zich nauwelijks bekommeren om het lot van hun huurders. Twee verschillende maatschappelijke klassen die zich niet met elkaar bemoeien. De woningen zijn slechts bedoeld om op snelle en eenvoudige wijze geld te verdienen.

Voorzieningen ontbreken veelal in de arbeidershuizen. Zij zijn ook niet nodig. Zonder dat worden de woningen ook verhuurd. En de overheid? Zo het gezag al oog heeft voor de erbarmelijke huisvesting van de arbeidende klasse, gaat zij er van uit dat zij zich niet in het particulier initiatief mag mengen.

De stegen en sloppen zijn met hun volstrekt onvoldoende riolering, broeinesten van ziekten.

Iedere epidemie eist zijn hoge tol onder de opeengepakte bevolking van de krottenwijken.

Zowel in 1832 als in 1837 teisteren cholera-epidemieën ons land. In de steden is 80% van de slachtoffers afkomstig uit de arbeiderswijken. Voor het eerst wordt een relatie gezocht tussen het grote aantal slachtoffers uit deze wijken en hun slechte woonomstandigheden. Later komen ook andere omstandigheden, die bijdragen aan de hoge sterfte, aan het licht. Door ongezond werk, slechte kleding en slechte voeding heeft de arbeidersklasse weinig weerstand tegen ziekten. De gegoede stand ontdekt met schrik de gevaren die ook voor hen aan de slechte huisvesting van een deel van de bevolking kleven. Epidemieën mogen dan hun grootste tol eisen onder de arme bevolking, zij gaan niet aan de huizen der rijken voorbij. Volgens het rapport van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs uit 1855, waarover later meer, ontstaan in de wijken der arbeiders de brandpunten van ziekten, wier invloed zich wijd rondom verspreidt; om alle standen aan te tasten en de gesel der verwoesting te doen rondgaan tot in de huizen der meer beschaafden. Toch draagt deze ontdekking nauwelijks bij tot de aanpak van het woningvraagstuk. Zodra de ziekten zijn geweken is ook de huisvesting van de armen vergeten.

Zonder aan de goede bedoelingen van de eersten die zich de slechte woonomstandigheden van de arbeiders aantrekken, iets af te willen doen, kan worden gesteld dat met de verbetering van de huisvesting vooral een produktieverhoging wordt beoogd. In zijn dissertatie *Over Arbeiderswoningen* [1870] zegt D. O. Engelen onder meer: **men begint in te zien dat de arbeider evenals de machine een goed onderkomen behoeft, wil hij veel produceren.**

WILLEMSTRAAT 126 EN 150 BIJ DEN VERWERSGANG, GESLOOPT IN 1898.

3

Filantropische woningbouw

In 1852 wordt de **Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse** opgericht. Vier jaar later komt het eerste complex rug-aan-rugwoningen in de Planciusstraat tot stand [1]. Na demping van de Goudsbloemgracht volgt het blok woningen in de Willemsstraat [2]. Krotten worden aangekocht om plaats te maken voor nieuwbouw [3, 4]. In 1888 bouwt de Vereeniging de woningen in de Tweede Jan van der Heijdenstraat [5].

Rond de jaren '50 van de negentiende eeuw houdt een Amsterdamse commissie zich bezig met het loffelijk streven om de arbeidsman een betere huisvesting te verschaffen voor niet meer of minder geld dan hem daar gewoonlijk voor gevraagd wordt. De commissie ontdekt dat de huisvesting van de minvermogenden in de oude stad veel te wensen overlaat, terwijl er zo goed als geen animo bestaat voor nieuwbouw op de terreinen grenzend aan de bebouwde

stadsgedeelten. Volgens de commissie, waarin onder andere zitting hebben mr. J. Messchert van Vollenhoven, Joshua van Eik en C. P. van Eeghen, moet het mogelijk zijn om arbeiderswoningen zonder verlies te exploiteren. Zeker wanneer men toeziet op de bewoning en het leven van de bewoners. Het familieleven moet in stand worden gehouden. Dat kan door de huiselijkheid te bevorderen. Ieder huis-houden moet afzonderlijk en zelfstandig gevoerd worden.

WILLEMSTRAAT 126 EN 150, GESTICHT IN 1899.

De woningen mag men slechts verhuren aan knappe [= nette] mensen. En er moet streng gewaakt worden voor een geregelde huurbetaling. Slapheid in deze leidt tot luiheid en het doel van een goede huisvesting is het bevorderen van de werkzaamheid. Nadat in beperkte kring geld is ingezameld voor een proef met liefdadige woningbouw wordt in 1852 uit de commissie de Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse opgericht, met als eerste voorzitter Joshua van Eik.

De vereniging koopt oude panden aan om ze na verbetering te verhuren, terwijl ook nieuwbouwplannen worden uitgewerkt; zoals het complex van 18 woningen in de Oostenburgermiddenstraat. De woningen naar een ontwerp van H. Hana zijn eenvoudig en verschillen kwalitatief weinig

van wat in die tijd gewoonlijk wordt gebouwd.

Elke woning bestaat uit twee vertrekken. In het woonvertrek bevinden zich een servieskast, een fornuis, een aanrechtbankje en een gootsteen; maar ook het privaat. Water moet men buiten halen. Voor het gebouw staat een pomp voor gemeenschappelijk gebruik. De huren variëren van f 1,50 tot f 1,20 per week al naar gelang de verdieping waarop de woningen zijn gelegen. De bouwkosten komen op f 1032 per woning. Enkele jaren later volgt een complex woningen aan de Passeerdersdwarsstraat, eveneens ontworpen door Hana. P. J. Hamer bouwt voor de vereniging een derde complex, aan het Smalle Pad [thans Planciusstraat]. Bij deze woningen zijn de privaten in het portaal gesitueerd. Een hele verbetering.

WILLEMSTRAAT IN 1863.

GOUDSBLOEMGRACHT IN 1853.

Op aandringen van de vereniging laat het gemeentebestuur de Goudsbloemgracht dempen. De woontoestanden in de vele gangen die op deze gracht uitkomen zijn verschrikkelijk. Daarnaast meldt het bestuur van de vereniging dat het aantal concubinatens het aantal wettige huwelijken overtreft. Reden genoeg om een einde te maken aan deze schandelijke 'samenwoningen'. In ieder geval worden de krotten afgebroken. Op de gedempte gracht wordt de Willemsstraat aangelegd en vlak voor de eeuwwisseling wordt ook hier een complex woningen gebouwd.

Kort na de stichting van de Vereniging ten behoeve der

Arbeidersklasse, wordt een andere vereniging opgericht onder de naam Salerno. Tot de stichters behoort de zeer sociaal voelende dr. Samuel Sarphati. Doel van deze vereniging is om door het verbeteren van woningen een nuttige richting aan de weldadigheid te geven. Onder architect Leliman komen aan de Lijnbaansgracht 48 woningen in vier lagen tot stand. De woningen worden op het open terrein tussen de blokken, een afsluitbaar bleekveldje beschikbaar. Ook particulieren begeven zich op het ideale pad van de volkshuisvesting. Metselaarsbaas Ohm

bouwt voor eigen rekening een perceel met goede woningen, in de Boomstraat. Architect Hana realiseert eveneens voor eigen rekening enkele woningen in de Palmstraat.

In navolging van de Engelse prins-gemaal geeft koning Willem III eind 1853 het Koninklijk Instituut van Ingenieurs de wens te kennen, dat men hem moet voorlichten **omtrent de vereisten en inrichting van een arbeiderswoning, welke voldoet aan de regelen van de gezondheidsleer en overeenkomstig de behoeften van onze landaard tevens door de matigheid der kosten van aanbouw, een waarborg levert tegen geldelijk verlies, en omtrent de middelen welke zouden kunnen leiden tot verbetering van de hoogst ongunstige toestand waarin de arbeidende standen in dit opzicht verkeren.**

Een commissie van zes man gaat aan de slag en brengt in 1855 rapport uit: 'De woning van de nederige werkmans is veelal bedroevend. De hollen der mensen – en anders mogen wij de woningen van velen uit de min gegoede stand niet noemen – staan niet zelden ten achter bij de plaatsen, die ten verblijve voor vele dieren zijn afgezonderd. De eerste vereisten voor leven en gezondheid ontbreken, alles schijnt er op aangelegd om het redelijk leven, hetwelk in die hollen wordt geleid, op dierlijke voet te handhaven en zodoende staan die hollen als onuitputtelijke bronnen van verderf, alle verstandelijke, vooral alle redelijke ontwikkeling tegen en belemmeren de vooruitgang van een gewichtige klasse der maatschappij.'

Het is een omvangrijk verslag geworden. Pagina's vol menselijke ellende. De woningen van de arbeiders zijn uiterst beperkt aan ruimte, veelal slecht verlicht, onvolkomen beschut tegen de invloeden van de atmosfeer, zonder aanvoer van water, zonder afvoer, zonder w.c., zonder goede ventilatie.

De samenstellers beperken zich echter niet tot het afschilderen van de situatie van dat ogenblik. Een gedegen onderzoek wordt tevens verricht naar de voorwaarden waaraan een goede arbeiderswoning moet voldoen. Op basis van de door de arbeiders maximaal te betalen weekhuren, welke zich bewegen tussen f 0,75 en f 1,50, wordt berekend dat per woning f 520 tot f 1053 kan worden geïnvesteerd. Omdat een goed huis op zijn minst al f 1030 kost, besluit de commissie geen voorstellen uit te werken voor het bouwen van woningen voor arbeiders die nog geen gulden per week aan huur kunnen besteden.

In een afzonderlijke bijdrage, geeft ieder commissielid inzicht in de toestand in één der grote steden. I. Wansinck – hij bouwde in 1847 de gevangenis aan het Kleine-Gartmanplantsoen – doet dat voor Amsterdam. De woningen die hij beschrijft zijn slecht en ongezond; vochtige kelders, bekrompen zolders, krotten.

In één woord gezegd ongeschikt voor bewoning. Het ergst is de situatie in enkele delen van de Jordaan, de Duivelshoek – een gebied tussen Reguliersdwarsstraat en Reguliersbreestraat – en op de eilanden Marken en Uilenburg. Wansinck doet zijn bijdrage vergezeld gaan van een drietal ontwerpen voor arbeiderswoningen. Huren respectievelijk f 1,50, f 2, – en f 3, – per week. Onbetaalbaar dus voor de meeste arbeidersgezinnen. Met spanning verwachten de ingenieurs dat **nu eenmaal de aandacht op het onderwerp gevestigd is, het steeds meerdere belangstelling zal ondervinden. In Nederland zullen, doordat Uwe Majesteit zich deze aangelegenheid heeft aangetrokken, de vruchten niet achterwege blijven.** Maar hun hoop is ijdel, want on-

danks de bijzondere dank van de koning verdwijnt het probleem van de volkshuisvesting van de min-gegoeden bij de overheid in het vergeetboek.

In 1854 dient W. Wintgens, lid van de Tweede Kamer, een wetsvoorstel in tot instelling van plaatselijke raden van gezondheid. Deze moeten de gemeentebesturen voorlichten en steunen in alles wat op de openbare gezondheid betrekking heeft. In het bijzonder moet toezicht worden gehouden op de huurwoningen, welke geen nadelen voor de gezondheid van de bewoners mogen opleveren.

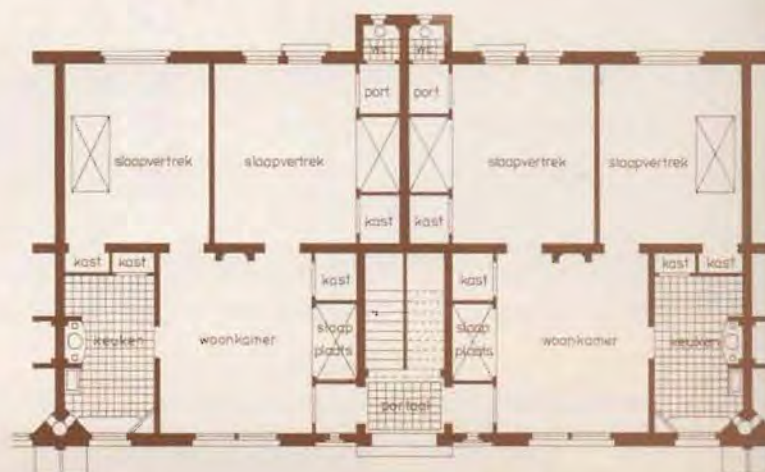
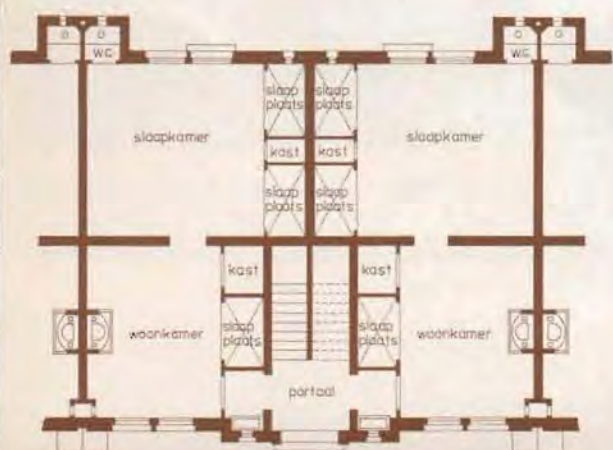
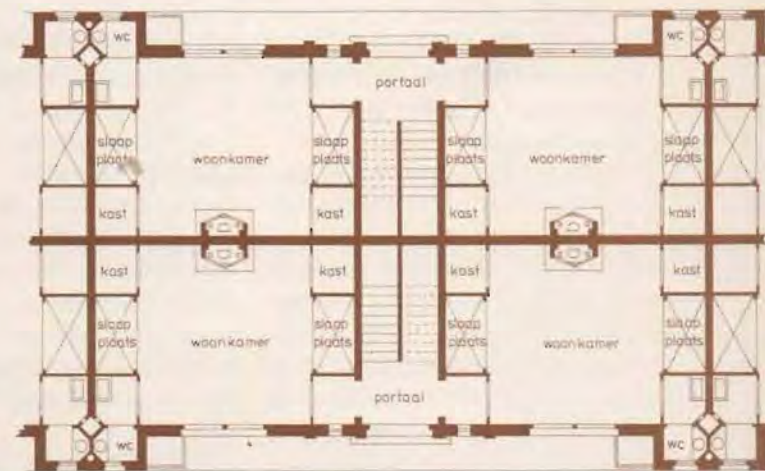
De gemeentebesturen moeten de bevoegdheid krijgen, eigenaars of bewoners te verplichten voorgeschreven verbeteringen uit te voeren op straffe van ontruiming van de woning. Twee jaar later wordt het voorstel verworpen. Men moet geen wetten maken voor zaken die met een verordening geregeld kunnen worden, meent de meerderheid in het parlement. Gedoeld wordt op de gemeentewet van 1851, welke de gemeentebesturen machtigt verordeningen in het belang van de openbare gezondheid te maken. Maar één zo'n poging in 1858 leidt in de Amsterdamse gemeenteraad schipbreuk. Het voorstel van de raadsleden Heshuizen, Insinger en Jalles, om bouw van woningen met alkoven te verbieden, wordt verworpen.

Wintgens geeft in de verdediging van zijn voorstel een merkwaardig motief voor de verbetering van de huisvesting van de arbeidersklasse. Een betere woning mag dan de produktie gunstig beïnvloeden en het gevaar voor ziekten verminderen, volgens hem zijn de gezondheidszorg en de volkshuisvesting in Nederland in vergelijking met andere west-europese landen sterk achtergebleven. Dat openbaart zich vooral in de gemiddelde levensduur van de inwoners en de zuigelingensterfte. Engeland, Frankrijk en België zijn ons land met een wetgeving op deze terreinen voorgedaan.

**1/ONTWERP VAN
TWAALF ARBEIDERS-
WONINGEN DER
DERDE OF LAAGSTE
KLASSE VOOR
AMSTERDAM.**

**2/ONTWERP VAN ZES
ARBEIDERSWONINGEN
DER TWEEDE OF
MIDDENKLASSE VOOR
AMSTERDAM.**

**3/ONTWERP VAN ZES
ARBEIDERSWONINGEN
DER EERSTE OF
HOOGSTE KLASSE
VOOR AMSTERDAM.**

Filantropische woningbouw

De Bouwmaatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen, opgericht in 1868, bouwt in 1876 28 woningen aan de Mauritskade [1]. Later volgen meer complexen, waaronder dit in de Derde Hugo de Grootstraat [2]. Van de 'Woningmaatschappij' zijn de woningen in de Lutmastraat, toen nog De Ruyterstraat geheten [gemeente Nieuwer-Amstel] [3]. Onder architectuur van J. E. van der Pek verrijst in 1896 een blok woningen aan de Lindengracht [4].

Van de zijde van de overheid heeft men, dat is duidelijk, weinig te verwachten dat bijdraagt aan de verbetering van de huisvesting van de arbeidersklasse.

Gelukkig dringt het probleem van de slechte woonomstandigheden in steeds ruimere mate tot goedwillende particulieren door.

Bankier C. P. van Eeghen sticht in 1868 de Bouwmaatschappij Concordia, welke goede arbeiderswoningen tegen zo laag mogelijke prijzen gaat verhuren. Dok de arbeiders ontwaken uit de sfeer van schrijnende ongelijkheid en berusting. Met de oprichting van de Bouwmaatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen, worden de eerste wankel schreden gezet op het pad dat hen uit hun miserabele woonomstandigheden moet verheffen. Op 2 november 1868 vindt in het verkooplokaal De Zwaan op de Nieuwendijk de oprichtingsvergadering plaats. De bijeenkomst wordt door zevenhonderd man bezocht. Leden van het organisatiecomité schilderen de barre omstandigheden waarin de

arbeiders verkeren en komen met eisen tot lotsverbetering. Dr. Fabius, een vermaard drankbestrijder, pleit voor betere woonomstandigheden als belangrijkste middel in de strijd tegen de alcohol. Vierhonderd man geeft zich nog tijdens de vergadering op als lid. Enkele weken later reeds telt de vereniging 1150 leden. Het doel van de Bouwmaatschappij komt overeen met dat van Concordia, maar gaat een stap verder. De woningen moeten na verloop van tijd eigendom worden van de leden van de maatschappij. De beginjaren zijn voor de Bouwmaatschappij een ware lijdensweg. Maar door een wijziging in de opzet komt daarin verbetering.

In 1870 wordt een daadwerkelijk begin met de woningbouw gemaakt. De eerste paal voor vier woningen aan de Mauritskade gaat de grond in. Korte tijd later – 1876 – volgen nog eens 28 tweegezinswoningen aan de Mauritskade. Tegen het eind van de negentiende eeuw bezit de Bouwmaatschappij ruim zevenhonderd woningen.

Rond de jaren 1870–1880 krijgt Amsterdam als gevolg van krachtige regeringsmaatregelen op economisch gebied, een tweede bevolkingsstroom te verwerken. De bouw van het Centraal Station verschaft de stad uitnemende verbindingen met het achterland.

De aanleg van het Noordzeekanaal is, mede door de opening van het Suezkanaal, waardoor Nederlands-Indië veel dichterbij komt, van grote betekenis. Tussen 1870 en 1900 verdubbelt de bevolking, van een kwart miljoen naar een half miljoen inwoners. De huizenspeculanten slaan opnieuw

hun slag. Zonder redelijk toezicht worden in korte tijd wederom duizenden woningen gebouwd. Meestal bestaande uit niet meer dan een woonkamer, een piepklein keukentje of een speelhof en een blinde alkoof.

Rug-aan-rugwoningen en voor- en achterwoningen vormen het meest voorkomende woningtype van die dagen. Na 1858, het jaar waarin het alkovenvoorstel in de Amsterdamse raad wordt verworpen, worden nog meer dan 20.000 woningen van dit type gebouwd.

Filantropische woningbouw

Rug-aan-rugwoningen in de Marnixstraat van de Amsterdamse vereniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen [1877]. Tegen de zijwand bevinden zich naast elkaar de w.c., het speelhof en de bedstede [1, 2].

De afscheiding tussen de voor- en achterwoning met ieder een blinde alkoof, bestaat uit houten schotten of brabant werk [pleister op riet dat op een betengeld stijl- en regelwerk is bevestigd]: De woningen kenmerken zich door constructieve eenvoud. De bouwmuren worden in een keer door de balklagen overspannen. Toch zijn de bewoners van deze woningen nog goed af bij hun lotgenoten in de sloppenwijken, waar onverantwoordelijke, slechts op geld beluste exploitanten, nog munt weten te slaan uit de meest afzichtelijke onderkomens.

In 1873 verschijnt een rapport over de Amsterdamse kelderwoningen. Het is in opdracht van het gemeentebestuur, samengesteld door de Gezondheidscommissie onder voorzitterschap van dr. I. Teixeira de Mattos.

Eén op de dertien Amsterdammers woont in een kelderwoning. Er zijn er op dat moment 4985, waarvan 3650 onmiddellijk zouden moeten worden ontruimd. In de kelderwoningen huizen 20.644 mensen, gemiddeld 4,14 bewoners per kelder. Bijna de helft van de kelderwoningen is behalve als woning ook als bedrijfsruimte in gebruik. In

duizend kelders treedt geen glimp daglicht binnen. Ruim 1800 kelderwoningen zijn voorzien van zinkputten, welke dienen voor het uitscheppen of uitpompen van gracht- en grondwater. In veertig procent van de kelders is geen privaat. Nader onderzoek leert dat de cholera-epidemie van 1866 naar verhouding tweemaal zoveel slachtoffers heeft geëist in de kelderwoningen dan in de normale woningen.

Het bewonen van de kelderwoningen mag afschuwelijk zijn, het maken van kelders is op zich geen vreemd verschijnsel in Amsterdam. De ligging van de stad in het polderland met zijn slappe veenbodem tot op ongeveer 12 meter diepte, noodzaakt tot een bouwwijze op heipalen. Deze moeten diep in de grond gedreven worden om steun te vinden in de vaste zand- [of klei]laag die zich onder de veenbodem bevindt. Het fundeerhout moet beneden de laagste grondwaterstand liggen omdat het anders gaat rotten. Daarom vangt het metselwerk diep in de grond aan. Van de nood wordt een deugd gemaakt, door hier kelders in te richten. Slechts bedoeld als bergplaats. Maar door de woningnood al spoedig in gebruik als woonruimte.

De gezondheidscommissie wijst in haar rapport het gemeentebestuur er bovendien op dat niet alleen in de kelders slechte woontoestanden voorkomen. Ook op zolders verblijven vele gezinnen onder de meest erbarmelijke omstandigheden. Wanneer men afgaat op de huren welke in het algemeen voor de kelders kunnen worden betaald – deze zijn veel hoger dan de huren van de zolderwoningen – en in ogenschouw neemt dat in veel kelders een beroep wordt uitgeoefend, dan kan de woonsituatie in de zolderkamers nog wel eens slechter zijn dan in de kelders.

Volgens de gezondheidscommissie verdient het aanbeveling dat de gemeente terreinen tegen een zeer lage prijs beschikbaar stelt, zodat de huur niet te hoog behoeft te worden. Het rapport wordt besloten met de wens 'dat het uw college moge behagen het bouwen van gezonde arbeiderswoningen voor mensen die slechts een zeer kleine huur betalen kunnen, door alle u ten dienste staande middelen, ten krachdigste te bevorderen en aan te moedigen'. Maar de slotvraag: **Zou Amsterdam dat nu weet hoe ellendig een gedeelte van zijn inwoners is gehuisvest, het voorbeeld van de bouw van gezonde woningen voor de arbeidersstand in vele steden niet willen en niet kunnen volgen?** blijft nog tientallen jaren onbeantwoord.

Goed, op grond van dit rapport worden in 1878, 1879 en 1883 63 kelderwoningen afgekeurd en ontruimd en reeds in 1875 neemt de gemeente deel aan het werk van de Amsterdamse Vereniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen, maar daar blijft het bij. Wie dacht dat de schokkende inhoud van het kelderrapport het begin zou zijn van een stelselmatige aanpak van de woningkwesatie door de overheid, komt bedrogen uit. Er gaat eerder een verlamende dan een stimulerende invloed van uit.

Zoals gezegd, in 1875 wordt de Vereniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen opgericht. De gemeente stelt faciliteiten beschikbaar maar wil, geheel in overeenstemming met de geest van die tijd, met de bouw en het beheer niets uitstaande hebben. Artikel 2 van de bij koninklijk besluit van 2 juni 1875 goedgekeurde statuten luidt:

De vereniging gaat over tot het bouwen van woningen nadat: **1 door de Gemeente Amsterdam de nodige bouwterreinen kosteloos te harer beschikking zijn gesteld;**

4. *Amsterdam.* Nadat in den avond van 27 April het lijk in de stad was gebracht van een schippersknecht, die over Gouda van Rotterdam komende, te Aalsmeer in de ringvaart aan cholera was gestorven, kwamen er in de volgende dagen enkele sterfgevallen voor bij personen die aan diarrhoe en braking hadden geleden, als den 28sten April bij een meisje van 2½ jaar in de 2de Rozendwardsstraat, den 10den Mei bij een 6jarig meisje in de Foeliedwardsstraat, een jongentje van 4 maanden op Rapenburg en eene 48jarige dienstbode in de Jodenbreestraat, die den 29sten Mei onder verschijnselen van cholera in het Binnengasthuis werd opgenomen en den 1sten Junij stierf. Het ziektebeloop bij dit laatste geval deed de geneesheeren vermoeden dat de lijderes aan febris intermitens perniciosa leed en in de andere gevallen waren de verschijnselen niet duidelijk genoeg uitgedrukt om met zekerheid de ziekte voor cholera asiatica te verklaren. De eerste als cholera herkende gevallen werden den 30sten Mei waargenomen; 1°. bij een knecht van een schipper op Delft, die 's morgens was aangekomen en des namiddags ten 2 ure in de schuit, liggende in het Rokin, door cholera werd aangetast en den volgenden dag in het binnengasthuis stierf; 2°. het 3½jarig kind van een schipper dat, op reis van Maastricht naar Amsterdam, door buikloop aangetast, den 1sten Junij aan cholera stierf. Eerst lag het schip in den Binnenamstel, bij de Magere brug, en, toen het kind stierf, in den Singel bij het Koningsplein; 3°. stierf op den 31sten Mei een kind in eene schuit in het Roeterseiland aan cholera.

In de eerste week van Junij kwamen zes gevallen voor, waarvan 3 door schepen aangebracht; een uit Nijmegen, een uit Wezel en een uit Maintz; de 3 andere gevallen werden waargenomen in de Vinkenstraat, op de Nieuwendijk en bij een arbeider in eene suikerfabriek. Het geval in de Vinkenstraat is misschien een geval van febr. perniciosa geweest, dat op de Nieuwendijk ontstond nadat eene zuster van de lijderes, aan diarrhoe lijdende, van Oude Wetering was gekomen, waar zij een aan cholera lijdend kind had verpleegd. In de tweede week van Junij werden in de eerste drie dagen slechts twee doodelijke gevallen waargenomen, bij een schippersknecht, die van Leiden en een houtvlotter, die van Utrecht kwam; maar in de volgende vier dagen stierven 14 en in de tweede helft der maand 77 aan cholera..

In Julij bereikte de epidemie haar maximum en kostte aan 480 personen het leven. Daarna nam zij langzaam af. In Augustus kwamen nog 333, in September 186 cholera-sterfgevallen voor en van 1—18 October 46. Daarna werden slechts sporadische gevallen waargenomen.

In de buurten P, Q, R, S, in het noordoostelijk gedeelte der stad gelegen, heeft de cholera de meeste offers geëischt; daar stierven aan die ziekte 10,8 per 1000 inwoners. Ook enkele buurten in de Jordaan (de buurten QQ, GG en HH), de eilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg, de aan de bovenvermelde buurten P, Q, R, S grenzende buurten V en W en de buitenbuurt aan dezelfde zijde der stad, ZZ, hadden veel te lijden.

In het noordwestelijk gedeelte der stad kwamen vele gevallen voor in buurt VV (het Bikkerseiland), iets minder in de aangrenzende buurten TT en UU, welke laatste tusschen VV en de straks vermelde buurt QQ gelegen is. Slechts eene buurt, RR, bleef geheel vrij, de buurten LL, G en E bijna geheel (1).

2 de Gemeente Amsterdam zich heeft belast met het ophogen van de bouwterreinen, alsmede met het aanleggen van de nodige straten en wegen;

3 haar de kosteloze medewerking van de stedelijke architect en verdere stedelijke ambtenaren is verzekerd;

4 de voor het bouwen benodigde gelden ten bedrage van f 1.800.000 tegen een rente van 4½ procent per jaar door de Gemeente Amsterdam te harer beschikking zijn gesteld.

Tegen het einde van de 19e eeuw beschikt de vereniging over een kleine 800 woningen, onder andere in de Marnixstraat, de Blankenstraat en in de omgeving van de Dirk Hartoghstraat.

In het laatste decennium van de 19e eeuw wordt meer en meer aangedrongen op een krachtig overheidsingrijpen in de volkshuisvesting. Het is na bijna een eeuw wel duidelijk geworden dat het particulier initiatief niet bij machte is het woningvraagstuk van de arbeidende klasse op te lossen. De Maatschappij tot nut van 't algemeen draagt in 1890 J. van Hasselt en mr. L. Verschoor op een onderzoek in te stellen naar de huisvesting van de arbeiders in ons land. Onder de titel *De arbeiderswoning in Nederland* wordt op uiterst secure wijze weergegeven wat tot op dat moment

tot stand is gebracht. De schrijvers hebben grote bewondering voor het werk van Octavia Hill in de Londense sloppenwijken. Zij is namelijk door haar arbeid onder de armen in Londen tot de overtuiging gekomen dat de verbetering van de volkshuisvesting de eerste voorwaarde is tot alle volkspvoeding. Daarom moet men de bewoners terzijde staan bij het goed bewonen van hun huizen. Samen met de kunsthistoricus John Ruskin, die haar geld geeft voor het in praktijk brengen van haar ideeën, koopt zij verwaarloosde panden op. Deze worden opgeknapt en verhuurd. Streng wordt toegezien op de bewoning. Van de huurders wordt geëist dat zij zich keurig gedragen en dat de huur op tijd wordt voldaan.

Ook Hélène Mercier, één van de oprichtsters van Ons Huis, een vereniging, welke was bedoeld om de arbeidersklasse op een hoger niveau te brengen, is sterk onder de indruk van het werk van Octavia Hill. Zij wijdt een aantal artikelen aan haar wijze van werken, welke op velen diepe indruk maken.

Kelderwoningen

Amsterdam telt in 1873 bijna 5000 kelderwoningen. Het plafond van de woning Zeedijk 58 ligt onder het straatoppervlak [1, 2]. In veel kelders wordt ook nog een beroep uitgeoefend. Een schoenmakersgezin woont in deze kelder aan de Zwanenburgwal [3].

In 1893 schrijft Hélène Mercier twee artikelen voor het Sociaal Weekblad, waarin zij fel van leer trekt tegen de op het gebied van de volkshuisvesting volledig falende overheid. Zij verwijt dat het probleem gedurende veertig jaar op veel te kleine schaal en niet aanhoudend genoeg ter hand is genomen.

Terwijl voor scholen en fabrieken reeds verregaande voorschriften van kracht zijn en inspecteurs op de naleving toezien, bestaan er geen regels waaraan woningen moeten voldoen.

Zou de regering niet willen medewerken om de arbeider niet bij nacht te doen verliezen, wat hij bij dag door haar bescherming aan lijf en leden gewonnen heeft? En daar voegt ze nog aan toe dat

blijkbaar nog niemand denkt aan de vrouw van de arbeider, die dag en nacht de schadelijke invloed van haar woning ondervindt. Verwijten richt ze ook tot de **honderden Amsterdamse vrouwen die dag aan dag door hun vier verdiepingen hoge, tien à twaalf vertrekken rijke, woning rondwalen, doch daarbij niet, naar het schijnt, worden achtervolgd door het benauwende visioen van honderden eenkamerwoningen, waar de huismoeder vlak voor haar enige bedstee aan de wastobbe staat, om een ogenblik later met de haren onder het te drogen gehangen ondergoed te gaan zitten middagmalen op slechts een paar schreden afstands van de, met een plankje be-**

dekte emmer, die het gezin tot privaat dient. Avond aan avond gaan honderden moeders de bedjes van hun kinderen langs in de ruime vriendelijke kinderslaapkamer die de ganse dag heeft gelucht en niet één van hen schijnt dan daarbinnen de knagende pijn te voelen van het verwijt, dat door haar nog nooit een enkele stap is gedaan, om andere moeders in staat te stellen haar kinderen te slapen te leggen op een ietwat betere slaappleats dan de harde, vuile planken van een van vocht doortrokken kamervloer.

In 1893 gaat Johanna ter Meulen, wier belangstelling en bewondering voor het werk van Octavia Hill op onstuitbare wijze is gewekt, naar Londen om te worden opgeleid tot woningopzichteres. Geheel naar het voorbeeld van Octavia Hill begint ze, eenmaal in Amsterdam teruggekeerd, met het beheer van een aantal huizen in de Jordaan. De woningen liggen in de Tuinstraat, Anjelijsstraat en Willemsstraat. De panden worden aangekocht met geld dat 'haar' John Ruskin, de suikerraffinadeur Willem Spakler beschikbaar stelt en ondergebracht in de N.V. Bouwmaatschappij Oud Amsterdam. Via partiële verbetering en herbouw komt de maatschappij tot een kwalitatief goed bezit. Louise Went volgt in 1895 het voorbeeld van Johanna ter Meulen. Ook zij gaat bij Octavia Hill in de leer. Als zij terugkomt, stapt ze in de N.V. Bouwonderneming Jordaan.

Johanna ter Meulen

Helene Mercier

L. van der Pek-Wer

Maar er gebeurt meer in 1893. De Amsterdamse afdeling van de Volksbond, een organisatie welke zich inzet tegen het drankmisbruik, onderzoekt de situatie in de kelderwoningen op de Oostelijke Eilanden, Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg. De bond komt tot de ontdekking dat de situatie sinds 1873 nauwelijks is verbeterd. Er van uitgaande dat de minimale hoogte van een woning twee meter dient te zijn, wordt geconstateerd dat 145 van de 160 onderzochte kelderwoningen niet aan deze eis voldoen. De enige reactie van de gemeente op dit onderzoek is de instelling

nieuwe associatie, welke zich in het bijzonder moet toeleggen op het opruimen van ongezonde woningen.

De vorm van de associatie zoals die Jitta voor ogen staat is die van een aangroeiend fonds tot verbetering van de volkshuisvesting. Het fonds moet beginnen met een forse kapitaalschenking zonder verplichtingen van rente en teruggave. Aangroeien kan het fonds door de aangekochte en opgeknapte, dan wel vervangen woningen tegen een iets hogere huur dan strikt nodig is, opnieuw te verhuren.

Na het koninklijk bezoek.

Tekening van JORBAAN.

— Wel oudje, hoe je nou uit je rochtige kelderwoning gehaald?
— Nou, jonge, d'r wordt 'n lijse gedanksoen aangebracht.

De machtige.

Tekening van ALBERT HAAS.

Het woningkapitaal: Als u daar binnen wilt, Mevrouw, moet U bukken. In mijn rijk moet ieder bukken. Zelfs een vorstin!

van een sanitair toezicht, terwijl de zeventien ergste kelders onbewoonbaar worden verklaard.

Eveneens in 1893 legt het gemeenteraadslid mr. D. Josephus Jitta zijn gedachten over de oplossing van het volkshuisvestingsvraagstuk neer in een brochure getiteld: iets over de verbetering der volkshuisvesting te Amsterdam in verband met de werkverschaffing. Rijk, provincie, noch gemeente zijn in staat voldoende maatregelen te treffen om tot een goed beleid te komen. Door bundeling van krachten van "bijzondere personen" kan de slechte woonsituatie van velen wellicht gunstig worden omgebogen.

Naast de reeds bestaande verenigingen is plaats voor een

Op deze wijze kunnen steeds meer percelen worden aangekocht.

Een van zijn felste bestrijders vindt Jitta in de lettergieter N. Tetterode. In een briefwisseling worden beiderlei standpunten fel bediscussieerd. Ook Tetterode zoekt zijn toevlucht in een boekje, dat een titel meekrijgt, die de lading niet helemaal dekt. Het heet: De onbewoonbare kelderwoningen te Amsterdam.

Volgens Tetterode vergt het plan van Jitta te veel tijd. Het is zelfs onmogelijk te bepalen hoeveel. En in de huidige situatie is het onverantwoord de zaak onnodig lang te rekken. Evenmin gelooft Tetterode in de stelling dat voldoende

goedwillende Amsterdammers bereid zijn geld te steken in het aangroeiende fonds. Wanneer die bereidheid aanwezig zou zijn, was de hele kwestie al lang opgelost. Wat dat be-

treft krijgt Tetterode gelijk. Tien jaar later heeft Het aangroeiend fonds tot verbetering der Volkshuisvesting precies 25 woningen in beheer. En dat zijn slechte, want geld voor

verbetering is er niet. Maar Tetterode is er de man niet naar om de zonder twijfel goed bedoelde plannen van zijn opponent enkel af te kappen zonder dat hij alternatieven voor een aanpak geeft. Hem staat een geheel andere werkwijze voor ogen. De overloop moet de oplossing brengen. **Ik droom van een cité ouvrière op grote schaal, op een zandgrond bijvoorbeeld bij Bussum.** Daar kunnen huisjes worden gebouwd voor werklieden. Woningen bestaande uit één of twee verdiepingen, met een kamer voor man en vrouw, twee afgesloten kamertjes voor de jongens en de meisjes, een keukentje en een klein erf. Per

Woningtoestand oude stad

Een foto, omstreeks 1910 gemaakt door Louise van der Pek-Went, van een gezin dat een eenkamerwoning aan de Lindengracht bewoont [1]. In het krot Oostenburgerdwarstraat 3^{'''} huist een gezin dat uit acht personen bestaat [2]. Onder de tafel de emmer voor de 'dagelijkse behoefte'. Weinig hygiënischer: de w.c. in de keuken, Krom Boomssloot 10 [3]. Trap naar de bovenverdiepingen van de woningen in de Keizersstraat [4]. Souterrainwoning in de Korte Koningsstraat [5].

1

2

3

5

4

spoor, tram of boot zouden de kostwinners, eventueel tegen bijzondere faciliteiten, dagelijks van hun woning naar hun werk kunnen reizen. En om aan te tonen dat zijn plannen haalbaar zijn, worden de architecten Van Rossum en Vuyk aangetrokken, die één en ander uitwerken. Het blijkt mogelijk. Voor de huren welke door het merendeel der kelderbewoners worden betaald kunnen de huisjes worden opgericht. Om tegemoet te komen aan de geopperde bezwaren dat de kelderbewoners, die vaak een nering in hun onderkomen uitoefenen niet zo ver van hun bedrijfsruimte kunnen wonen, wordt er op gewezen dat tegen ongeveer gelijke kosten in de Buiksloterham kan worden gebouwd. Hoewel de strijd voor een aanvaardbare oplossing van het woningvraagstuk slechts een papieren blijft – Tetterode overlijdt in 1894 zonder dat zijn ideeën aan de praktijk kunnen worden getoetst – moet worden vastgesteld dat de opvattingen in het boekje *De onbewoonbare kelderwoningen te Amsterdam* vele tientallen jaren later nog actueel zijn, eerst in de bebouwing van Amsterdam-Noord en later in het rapport van de tuinstadcommissie.

Onder de titel *Het vraagstuk der volkshuisvesting* brengt de Maatschappij tot nut van 't Algemeen in 1896 opnieuw een rapport uit, dat gewijd is aan het woningvraagstuk.* De opstellers zijn mr. H. L. Drucker, mr. H. B. Greve en mr. J. Kruseman, van wie de laatste de rapporteursfunctie bekleedt. In de titel wil dit drietal tot uitdrukking brengen dat het probleem van de volkshuisvesting zich niet beperkt tot de werkmansstand, hoewel zonder twijfel werklieden voor het overgrote deel belanghebbende zijn bij een goede oplossing van het vraagstuk. Ook voor de kleine winkeliers en lagere employes is de zaak van groot gewicht. Dat in wezen iedereen gebaat is bij een goede huisvesting van de gehele bevolking dringt nog onvoldoende door.

Het belangrijkste van dit rapport is dat het wegen aangeeft welke moeten leiden tot een gericht volkshuisvestingsbeleid. Het is de taak van de overheid de activiteiten van particulieren te bevorderen door o.a.:

- het verschaffen van bouwterreinen;
- het toestaan van weinig drukkende voorwaarden ten aanzien van straataanleg, riolering enz.;
- het verlenen van geldelijke steun in de vorm van subsidie, rentegarantie, of het verstrekken van kapitaal tegen een matige rente.

Deze condities stemmen vrijwel overeen met die waaronder de Vereniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen in 1875 startte. Alleen verzekerde de vereniging zich nog van de hulp van de stadsarchitect en andere gemeenteambtenaren. Maar volgens de Maatschappij is het bovendien dringend gewenst dat er nauwkeurig geredigeerde gemeentelijke verordeningen op het bouwen en het wonen komen, alsmede voorschriften voor onbewoonbaarverklaring. Deze zaken moeten worden gesteld onder een streng en goed ingericht bouwkundig en sanitair toezicht. Aangedrongen wordt ook op herziening van de bestaande onteigeningswet in die zin, dat de gemeente onder toezicht van hogere instanties over kan gaan tot de onteigening van ongezonde wijken of straten. Kortom er zal een wet moeten komen die alle zaken betreffende het bouwen en het wonen regelt. Een roep die in korte tijd steeds sterker wordt.

Ook van belang in dit rapport is de constatering dat het bouwen en beheren van aanvaardbare arbeiderswoningen als een goede geldbelegging kan worden beschouwd. Deze

bouwactiviteit behoeft daarom niet in de liefdadigheidssfeer terecht te komen.

In de Jordaan speelt zich in deze jaren een belangwekkend experiment af. De N.V. Bouwonderneming Jordaan koopt 131 krotwoningen aan de Lindengracht en de Goudsbloemstraat om deze te vervangen door nieuwbouw. Louise Went heeft nauwkeurig gegevens verzameld van de toestanden van dat moment. In het gedenkboek *Beter wonen* dat de

Nationale Woningraad in 1938 ter gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan uitgeeft, doet zij daar uitgebreid verslag van.

Het terrein meet 40 bij 44 meter; daarop bevinden zich 37 huizen met 131 woningen; hiervan is 36% inpandig. Van de oppervlakte groot 1806 m² is 1564 m² bebouwd. Het onbebouwde gedeelte bestaat uit gangen, plaatsjes en binnenpleintjes. Niet één van de huizen voldoet aan de eenvoudigste eisen van bewoonbaarheid.

Afgezien van de huizen die aan de straat liggen en waaraan ook zeer veel ontbreekt, is al het overige de grotere en kleinere huizen, die aan inpandige gangen en terreinen zijn gelegen, van een grenzeloze triestheid en naargeestigheid. Zo'n gang is soms niet breder dan een meter, niet meer dan een spleet tussen twee hoge huizen, donker, vuil en nat; er staan altijd plassen in de kuilen, een ware modderpoel gelijk en langs deze ellendige toegangen moeten soms meer dan vijftig personen hun woning bereiken en, wat nog erger is, vanuit die gangen moeten vele woningen uitsluitend hun licht ontvangen. Soms verbreedt zo'n slurf zich tot een plaatsje, en dan kan het ineens treffen, wanneer daar in een hoek een bloeiende seringenstruik groeit, wanneer voor de ramen der huisjes vuurrode geraniums of fuchsia's de aandacht trekken; een ware oase in de hopeloze steenwoestijn. Op de plaats de gemeenschappelijke kraan, één kraan voor 21 gezinnen, 's winters buiten gebruik gesteld, omdat zij toch maar bevriest; elk emmertje water moet dan gekocht worden bij de water- en vuurbaas om de hoek, of op de schuit in de gracht. 54 gezinnen hebben geen gootsteen, 104 geen privaat, met het gevolg dat overal beeremmers worden aangetroffen, soms op een portaaltje of op zolder, voor het merendeel in de kamers zelf, vrijstaand of in een kast; eenmaal vlak achter de stoel van een oude bewoonster, dichtgedekt met een vuilnisblik, meerdere malen in een kast naast de bedstee of onder de servieskast, soms in een kast in de winkel, eenmaal in de winkel van een melkzaak.

De woningen zijn klein, de allerkleinste is 4,8 m² groot, een kast kan er niet staan, die heeft men toen maar op 't zoldertje gezet. In deze kleine ruimte leven grootmoeder, moeder en kind; de grootmoeder is de weduwe van een onderwijzer. In de huizen zijn de trappen en portalen bijna zonder uitzondering steil, uitgesleten, stikdonker; tastend moet men er zijn weg zoeken, maar . . . een arm mens weet niet beter of het hoort zo.

Men slaapt in bedsteden, op stoelen of op de vloer en er komen nog stenen vloeren voor. In een kelderwoning, waar het water twee cm boven de vloer staat, woont een weduwe met vijf kinderen van zes tot achttien jaar; de enige bedstee ligt onder de trap, maar deze is vermolmd en al het vuil valt er door naar beneden in de slaapplaats. In een insteek bevinden zich twee bedsteden, maar omdat de wand waaraan deze liggen, slechts 3,05 meter meet en iedere bedstee 1,80 meter lang is, heeft men de ene gedeeltelijk onder de andere laten doorschuiven; dat men in de laatste schuin komt te liggen, schijnt geen beletsel te zijn. In een andere bedstee, die te kort is voor de grote jongen die er slaapt, heeft men gaten gezaagd om de voeten door te steken, die nu in een kast uitkomen.

In een woning aan een plaatsje gelegen, leven man, vrouw en negen kinderen, waarvan de oudste zeventien jaar is. Er zijn twee bedsteden boven elkaar getimmerd, waarin zeven kinderen slapen; de ouders met de twee kleinsten liggen in de andere slaapplaats. Binnenkort wordt het tiende kind verwacht – dan maar weer een krib in een van de bedsteden. Een kindje is ziek, het ligt te kreunen in die afschuwelijke bedstee; waarom brengt ze het kleintje niet naar het ziekenhuis? Naar het gasthuis? Ze heeft nog nooit een kind verloren en dat doet elk christenmens het allerlaast.

De kamer is 5 meter breed, maar door een houten wand in tweeën gescheiden, zo kan men een deel van de woning aan kant houden. En op de plaats in flinke frisse hokken met helder geel stro gedekt een bok en een paar konijnen, terwijl in een goed geschilderd kippenhok een haan en een toom kippen fier rondstappen.

Een voorkamer huisvest man, vrouw en zeven kinderen, de oudste is achttien jaar; ook hier heeft men van één bedstee er twee gemaakt; drie kinderen slapen op de grond. Het is er ontzettend arm, er is aan alles en alles gebrek, een schrijnend beeld van armoede en ellende: Maar zegt de vrouw met star en onbewogen gezicht er sterft toch geen mens van armoede.

Aan een gang wonen in een heel klein kamertje een oude vrouw van 86 met een zoon van 53; er zijn twee bedsteden, maar wegens gebrek aan beddegoed gebruiken ze er samen één. Ze leven van giften, want ze hebben slechts drie kwartjes alsmede een roggebrood ondersteuning per week; ze halen oud brood bij de bakker en verkopen dit voor een schijntje aan de burens, verder bedelen ze kaartjes voor soep en turf bij de 'rijkdom'.

Een lompensorteerdersfamilie is ondergebracht in een inpandig huis, bestaande uit twee kamers boven elkaar, maar de bovenste daarvan wordt voor het uitzoeken van de lompen gebruikt. Het gezin bestaat uit: ouders met vier volwassen kinderen en twee kleinkinderen; allen slapen in het éne vertrek 6,6 m² groot; in de bedstede de ouders, een dochter met haar kindje op stoelen, drie zoons en de kleinzoon op de grond. Voordat men gaat slapen wordt eerst de kachel uit de kamer gezet. De lompen uit de gracht opgevist, worden 's winters in datzelfde vertrek om de kachel te drogen gehangen, de bewoners zitten er omheen om zich te warmen.

* De maatschappij had reeds een jaar tevoren een rapport gepubliceerd over het Toynbewerk in de Londense sloppenwijken, onder de titel *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden*.

De Bouwonderneming Jordaan sloopt de krotten en bouwt onder de bezielende leiding van architect J. van der Pek – hij trouwt later met Louise Went – er een kleine honderd goede woningen voor in de plaats. Al naar gelang de grootte en ligging van de woningen variëren de huren van f 1,70 tot f 3,40 per week. Huren echter, die de slopbewoners niet of nauwelijks kunnen opbrengen. Met spijt moet de Bouwonderneming bekennen dat door deze nieuwbouw geen verbetering is gekomen in de huisvesting van de verdreven krotbewoners. Hoewel alle oud-bewoners een woning wordt aangeboden kunnen slechts negen gezinnen erop ingaan. De andere gezinnen komen allen weer in krotten terecht waarvan sommige nog erger zijn dan die werden gesloopt. Goede woningen blijven voor hen onbereikbaar.

Amsterdam, Jordaan, Goudsbloemstraat 129. Inmiddels gesloopt. Uit een verzameling tekeningen van architect J. E. van der Pek.

De volkshuisvesting wordt tegen het einde van de 19e eeuw een zaak, die het hele land bezighoudt. Voornamelijk door buitenparlementaire druk wordt in de troonrede van 1897 de woningwet aangekondigd.

Tijdens het derde Nederlands Congres voor Openbare Gezondheidsregeling in 1898 te Utrecht gehouden, worden de volgende taken van de overheid ten aanzien van de volkshuisvesting geformuleerd:

– de overheid behoort zorg te dragen dat voor de bewoners, die door haar maatregelen uit hun woningen verdreven worden, goede woningen beschikbaar zijn tegen een huurprijs, die niet veel hoger is dan die, welke zij voorheen betaalden. Indien hierin niet op andere wijze wordt voorzien zal de overheid de bouw van de woningen zelf ter hand nemen;

– de onmiddellijke werkzaamheid der overheid bepale zich verder tot opruiming van bestaande slechte toestanden en het daarstellen van woningen, inderdaad voor de maatschappelijk zwakken verkrijgbaar, voor zover daaruit niet

door particulier initiatief, hetwelk van overheidswege krachtig gesteund behoort te worden, wordt voorzien.

Dit laatste wordt door de secretaris van de Amsterdamse Bestuurdersbond Louis M. Hermans aangevochten. Hij erkent weliswaar dat 'het vooral in ons land bijzonder aanbeden particulier initiatief iets heeft gedaan om verlichting te brengen in de bestaande woningtoestand, maar dat iets is, gelijk het gewoonlijk met het particulier initiatief gaat bij lange na niet voldoende om een zichtbare verbetering te bereiken. Hier en daar heeft het particulier initiatief, met behulp van de gemeente een 'belachelijk klein' aantal slop-woningen opgekocht en afgebroken en daarvoor in de plaats doen zetten woningen, zeker zo goed mogelijk gebouwd, maar alleen te verkrijgen voor werklieden, die een paar gulden per week kunnen verwonen. Trouwens de bestaande bouwverenigingen zijn allermint gesteld op huurders die geheel of gedeeltelijk van de bedeling leven. Zij wensen als bewoners, knappe, ordentelijke, welgestelde werklieden, die geregeld hun huur kunnen voldoen. En aan die eis moeten de verenigingen zich strikt houden, indien zij hun bestaan niet op het spel willen zetten'.

Vergezeld van tekenaar Albert Hahn, trekt Hermans in opdracht van zijn bond in 1901 de meest ellendige sloppenwijken in. Terwijl Hahn de tekenstift hanteert, probeert Hermans inzicht te verkrijgen in de woningtoestanden en leefomstandigheden van de bewoners.*

Schandelijke woekerpraktijken van huisjesmelkers komen daarbij aan het licht, maar ook de diepste ellende van hulpbehoevenden in vochtige kelders, krotten en op lekkende tochtige zolders en vlieringen. Over de bewoners merkt Hermans op dat het op een enkele uitzondering na, allen ernstige mensen zijn die met tegenzin in de krotten wonen.

Velen begrijpen zeer goed dat een woning met een paar kamers aan de openbare straat een heel wat aangenamer verblijf is dan een hok in de donkere, sombere hollen, waarin zij moeten vertoeven.

Maar gebrek aan geld maakt het hen onmogelijk om een goede woning te huren; werkloosheid, geringe inkomsten, grote gezinnen. Vaak levert het een bijeschrappen van de weekhuur voor het krot nog de grootste zorgen.

Eén beschrijving slechts – Hermans geeft er enkele tientallen – ter illustratie van de woonomstandigheden in een ander deel van de stad rond de eeuwwisseling: Passeerdersdwarsstraat 26: **In dit pand, eigenares mevrouw weduwe Pomp, wonende in de Kerkstraat bij de Vijzelstraat, werd ik toegelaten bij een oud echtpaar dat op een vertrekje, afgeschoten van de zolder, woont. De huur van het vertrekje, tweehoog achter is f 0,85 per week. Het is 1,95 m hoog, van de balklaag gemeten. In het perceel is geen doorlopend privaat, wel duinwater en gootsteen, d.w.z. op een zeer klein portaaltje op de eerste verdieping zijn een gootsteen en een duinwaterkraan aangebracht. De zes gezinnen die op de eerste en tweede verdieping wonen, moeten zich daarmee behelpen. Vier huisgezinnen, wonende op de even zovele zolderkamertjes moeten om vers water te krijgen of om vuil water weg te werpen, telkens een steil trapje, 0,58 meter breed af- en opgaan hetgeen voor de man die ik sprak en die 77 jaar oud is, niet zo heel gemakkelijk gaat. Deze zolder bevat vier vertrekjes die afzonderlijk verhuurd worden tegen f 0,85 per week. De eigena-**

Koninginnegang

Een slobwoner tje.

res ontvangt dus aan huur voor een zolder f 3,40 per week, terwijl het regel is dat een zolder nooit wordt verhuurd, maar als bergplaats dient ten gerieve van de verschillende bewoners der verdiepingen. De man die hier reeds 10 jaar woont is kleermaker, maar kan niet meer werken, daar hij bijna niet meer zien kan. Hij ontvangt ondersteuning en nog wel van drie lichamen. Hij krijgt van de diaconie van de Nederlandse Hervormde Kerk f 4,— en een roggebrood per maand, van de gemeente krijgt hij f 1,— en — de gemeente is royaler dan de kerk — een roggebrood per week, verder van de Vereniging Liefdadigheid naar Vermogen f 1,— per week. Van circa drie gulden per week en 1¹/₄ roggebrood moeten hij en zijn ziekelijke vrouw leven. Bij het verlaten van het krot hoof ik de straatdeur niet dicht te trekken, het bezit er geen.

Drie verwijten richt Hermans tot het gemeentebestuur. In de eerste plaats wordt verzuimd krotten onbewoonbaar te verklaren, en wanneer dit zo nu en dan toch gebeurt dan wordt vergeten de krotten onmiddellijk te slopen. In de tweede plaats moet de gemeente erop toezien dat woningen op en niet in de grond worden gebouwd. Het derde verwijt is dat de overheid geen hand uitsteekt om de bewoners van de sloppenwijken in zindelijkheid voor te gaan. Een schijnbaar vreemd verwijt, dat laatste, wanneer men bedenkt dat de gemeente regelmatig onderzoek verricht naar de woningtoestanden in de stad. Het systematisch woningonderzoek van de Gezondheidsdienst uit 1898 leert dat van de 528 woningen in de Joden Houttuinen er niet meer dan 202 als zindelijk kunnen worden bestempeld. Tevens komt naar voren dat slechts 187 woningen matig tot goed worden onderhouden. Maar toch een juiste aantijging van Hermans, want hoewel de overheid over de harde feiten beschikt, verzuimt zij in de kwalijke situatie in te grijpen.

Op dezelfde lijn als Hermans zit Johanna ter Meulen. In haar boekje Huisvesting van Armen te Amsterdam dat zij in 1902 schrijft als secretaresse van de Commissie voor de oude toestanden van de Amsterdamse Woningraad, zegt zij: **Men voede ook de mensen op tot betere woonverhoudingen. Men doe hen de behoefte om goed te wonen als onmisbaar kennen. Geen beter middel daartoe dan hun goede woningen aan te bieden en de krotten te verwijderen. Zolang er krotten zijn zullen er mensen in wonen, men make zich geen illusie over de geleidelijke opschuiving die vanzelf gaat; eerst wanneer de nood aan de man komt door het verdwijnen van de krotten zullen wij die opschuiving zien plaatshebben.** De onbetaalbaarheid van de nieuwe en goede woningen voor de arbeiders is volgens Johanna ter Meulen geen kwestie die met woningzorg valt op te lossen. Dat blijkt wel uit wat een arbeidersvrouw haar rond de eeuwwisseling toevertrouwde. **Mevrouw** sprak zij, **ik moet naar een**

kleinere woning omzien, want mijn gezin wordt te groot. Ondanks de wil van het merendeel van de werkende klasse om in een goede woning te leven — ook de arbeiders weten zo langzamerhand wel dat een goede woning het gezin ten goede komt — blijkt het voor de meesten van hen onmogelijk de hoge huren uit hun geringe inkomsten te betalen. En waar in armoede op eten en kleding niet meer bezuinigd kan worden blijft slechts de huur nog over. **Mijn vaste overtuiging is het echter** zegt Johanna ter Meulen in vorenaangehaald boekje, **dat wij het aan de armenzorg zullen moeten overlaten onze duurere woningen onder het bereik te brengen van hen die niet meer dan f 1,25 per week betalen kunnen.**

Het tastbare resultaat van de activiteiten van de filantropische woningbouwverenigingen uit het begin van de geschiedenis van de volkshuisvesting is, in aantallen woningen uitgedrukt, gering. Dr. I. J. Brugmans noemt het zelfs 'eilandjes in de krottenzee'. Het resultaat mag bovendien kwalitatief weinig beter zijn dan wat normaal in die tijd wordt gebouwd, desalniettemin hebben de ophoudelijke activiteiten van mensen als Johanna ter Meulen, Louise Went, Van der Pek, Kruseman, Hermans en vele anderen, geleid tot de instelling van de woningwet. Hun werk brengt het keerpunt in de geschiedenis van de volkshuisvesting. Maar ook wanneer de woningwet er eenmaal is, zitten zij niet stil, wachtend op wat de gemeenten met de nieuw verkregen instrumenten in de strijd voor een aanvaardbare woning voor iedereen, zullen ondernemen.

De activiteiten van rijk, gemeenten en woningbouwverenigingen wordt kritisch gevolgd en er wordt richting aangegeven. Toch wordt al duidelijk onderkend dat volkshuisvesting meer is dan het verschaffen van een goede woning. Johanna ter Meulen noemt de kwestie van de volkshuisvesting slechts een onderdeel van de grote sociale kwestie. 'Nooit zal zij bevredigend worden opgelost, zolang de schromelijke ongelijkheid van heden heerst in onze maatschappij.'

Overzicht van verenigingen tot verbetering van de volkshuisvesting die reeds bestonden voor de invoering van de woningwet, stand 1903.

	Jaar van oprichting.	Aantal woningen
Vereeniging ten behoeve der arbeidersklasse	1852	710
Vereeniging tot verbetering der huisvesting van de mingevoede klasse „Salerno“	1854	88
Bouwmaatschappij Concordia	1865	400
Bouwmaatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen	1868	780
Woningmaatschappij	1872	384
Amsterdamsche Vereeniging tot het bouwen van arbeiderswoningen	1875	774
Maatschappij voor Volkswoningen	1893	234
Aangroeiend fonds tot verbetering der Volkshuisvesting	1893	25
Bouw-onderneming „Jordaan“	1895	91
Woningmaatschappij „Oud Amsterdam“	1898	27
De Vereeniging van Eikstichting	—	68
Woningmaatschappij voor beambten der Politie en Brandweer	—	24
Stichting Waalsche Gemeente	—	60
Stichting Remonstrantsche Gemeente	—	24

* Een herdruk van Hermans' boekje Krotten en sloppen is medio dit jaar [1975] met een nawoord van Frank Smit bij Van Gennep verschenen.